

Β' ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΣΥΝΟΔΟΣ ΚΑΙ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΥΣΣΗΣ*

Γ Π Ο

ΗΑΙΑ Δ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑ

Ἀν. Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ὅταν γίνεται λόγος διὰ τὴν Β' Οἰκουμένην Σύνοδον, ἡ ὁποία ὠλοκλήρωσε τὸ ἔργον τῆς Α' καὶ διετύπωσε τὸ περὶ τῆς θεότητος τοῦ Ἀγίου Πνεύματος δόγμα, εὐλόγως ἔρχεται εἰς τὸν νοῦν μας ἡ μεγάλη μορφή τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ὅχι μόνον διότι οὗτος ἐπὶ τι διάστημα διετέλεσε πρόεδρος αὐτῆς ἀλλὰ καὶ διότι διὰ τῶν λόγων του καὶ μάλιστα διὰ τοῦ Ε' Θεολογικοῦ διετύπωσεν εὐθαρσῶς τὴν περὶ τῆς θεότητος τοῦ τρίτου προσώπου τῆς Ἀγ. Τριάδος ὀρθόδοξον διδασκαλίαν καταπολεμήσας τοὺς Πνευματομάχους.

Εἰς ὀλίγους ὅμως εἶναι γνωστὸν ὅτι τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀνάλογον, ἵνα μὴ εἰπώμεν σημαντικώτερον, ρόλον διεδραμάτισε καὶ ὁ ἕτερος Καππαδόκης, ὁ ὁμώνυμος τοῦ προηγουμένου καὶ ἀδελφὸς τοῦ ἐτέρου, δηλ. τοῦ Μ. Βασιλείου, ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Νύσσης. Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν τοῦ γεγονότος ὅτι ὑπὸ τὰς γνωστὰς συνθήκας ὁ ἁγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ ἀπὸ τὴν προεδρίαν τῆς Συνόδου καὶ βεβαίως νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ἐξ ὅλων τῶν Πατέρων ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἐπρωτοστάτησεν εἰς τὴν Σύνοδον καὶ κυρίως συνετέλεσεν εἰς τὴν ὀρθὴν διατύπωσιν τοῦ δόγματος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρξεν ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης.

Ἦδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 379, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς δηλ. τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Βασιλείου, ὁ Γρηγόριος ἀναλαμβάνει ἡγετικὸν ρόλον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Σημειωτέον ὅτι τότε κυρίως ἀρχίζει καὶ ἡ συγγραφικὴ του δραστηριότης. Ὁ μέγας σεβασμὸς καὶ ἡ ἀγάπη, τὴν ὁποίαν εἶχε πρὸς τὸν πρεσβύτερον ἀδελφόν του, τὸν ὁποῖον ὡς γνωστὸν ἐκάλει διδάσκαλόν του, δὲν τοῦ ἐπέτρεπον ἐνωρίτερον νὰ ἐμφανίσῃ τὰ πλούσια αὐτοῦ προσόντα.

Εἰς τὴν παροῦσαν σύντομον εἰσήγησιν θὰ ὁμιλήσωμεν ἐν πρώτοις μὲν

* Ἀνακοινώσεις γενομένη εἰς τὸ Διορθόδοξον Συνέδριον ἐπὶ τῇ 1600ῃ ἐπετείῳ ἀπὸ τῆς συγκλήσεως τῆς Β' Οἰκουμένης Συνόδου (Μονὴ Βλατάδων—Θεσσαλονίκη, 24-27 Αὐγούστου 1981).

διὰ τὸν ρόλον, τὸν ὁποῖον διεδραμάτισεν ὁ Γρηγόριος εἰς τὴν Β' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον ἀναφερόμενοι καὶ εἰς τοὺς δύο λόγους, τοὺς ὁποίους ἐξεφώνησε κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῆς, ἀκολούθως δὲ διὰ τὰ κυριώτερα ἔργα του τὰ σχετιζόμενα μὲ τὴν περὶ τῆς θεότητος τοῦ Ἀγ. Πνεύματος διαμάχην. Θὰ μᾶς δοθῇ τοιούτοτρόπως ἡ δυνατότης, ἔστω καὶ ἀκροθιγῶς, νὰ ἔλθωμεν εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν σκέψιν τοῦ μεγάλου Πατρὸς καὶ νὰ ἐκτιμήσωμεν τὴν συμβολὴν αὐτοῦ εἰς τὸ ἔργον τῆς Συνόδου.

Πρέπει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ εἰπώμεν ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοὶ ἐλάχιστα περὶ τῆς δραστηριότητος τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ἀναφέρουν. Δεδομένου μάλιστα ὅτι ἡ ἀποχώρησις τῶν τριάκοντα καὶ ἑξ πνευματομάχων ἐπισκόπων ἐγένετο πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου καὶ ἐπομένως οἱ ἑκατὸν πενήτηκοντα ἐπίσκοποι δὲν συνήντησαν ἀντίδρασιν κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ δόγματος, οἱ ἱστορικοὶ ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ τὰ περὶ τὴν Σύνοδον, μὲ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, τὸν θάνατον τοῦ Μελετίου, τὴν ἄνοδον καὶ τὴν ἀποχώρησιν ἀπὸ τὸν θρόνον τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, τὰ περὶ τὸν Μάξιμον κ.ο.κ. παρὰ μὲ τὸ ἔργον τῆς Συνόδου, δηλ. τὴν διατύπωσιν τοῦ δόγματος τῆς θεότητος τοῦ Ἀγ. Πνεύματος. Εἰδικώτερον ὁ Σωκράτης καὶ Σωζομενὸς ἀπλῶς ἀναφέρουν τὸ ὄνομα τοῦ Νύσσης μεταξὺ τῶν ἐπισκόπων ἐκείνων τοὺς ὁποίους ὥρισεν ὁ Θεοδόσιος μετὰ τὴν Σύνοδον ὡς φορεῖς τῆς περὶ Ἀγίου Πνεύματος ὀρθοδόξου διδασκαλίας¹, ὁ Σωκράτης δὲ ἐπιπροσθέτως ἀναφέρει ὅτι ὁ Γρηγόριος ἐξεφώνησε τὸν ἐπικλῆδειον εἰς τὸν Μελέτιον². Ἐπίσης ὁ Θεοδώρητος ἀπλῶς ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης μετὰ τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων τῶν μετασχόντων εἰς τὴν Σύνοδον³.

Εἰς αὐτὴν τὴν ἑλλειψιν πληροφοριῶν νομιζόμεν ὀφείλεται καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ νεώτεροι ἐρευνῶνται ἀποσιωποῦν ἢ ὀλίγον ὁμιλοῦν διὰ τὸν ρόλον τὸν ὁποῖον διεδραμάτισεν εἰς τὴν Σύνοδον ὁ Ἀγ. Γρηγόριος ὁ Νύσσης.

Εἰς τὴν σύντομον ἱστορίαν τῶν Συνόδων ὁ H. Jedin ἐκεῖ μὲν ὅπου γίνεταί λόγος διὰ τὴν Β' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον οὔτε αὐτὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νύσσης ἀναγράφει, ἀναφέρει δὲ μόνον τοῦτον μετὰ τῶν λοιπῶν Καππαδοκῶν ὡς συντελέσαντα διὰ τῆς ἐξάρσεως τῆς διδασκαλίας περὶ μιᾶς οὐσίας καὶ τριῶν ὑποστάσεων εἰς τὴν ἄρσιν τῶν παρεξηγήσεων πού ἡδύνατο νὰ δημιουργήσῃ ἐσφαλμένη ἑρμηνεῖα τοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας⁴.

¹Επίσης ὁ H. Dallmayr εἰς τὸ ἔργον του *Die Grossen vier Konzilien*⁵,

1. Σωκράτους, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία V 8. PG 67, 580A. Σωζομεν-
νοῦ, Ἐκκλ. Ἱστ. VII 9. PG 67, 1140A.

2. Ἐνθ' ἀν., V 9. PG 67, 581C.

3. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία V 8. PG 82, 1209C.

4. H. Jedin, *Kleine Konziliengeschichte*, Herder Bucherei 51, 1959, σ. 20.

5. Kösel Verlag, München 1961.

ἐνῶ ἀναλυτικῶς ὁμιλεῖ διὰ τὴν Β' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον καὶ παραθέτει πολλὰς λεπτομερείας, παραθεωρεῖ τὴν συμβολὴν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Καὶ βεβαίως δὲν θὰ διεφώνει κανεὶς μὲ τὴν ἀποψὶν τοῦ ὅτι εἰς τὴν περὶ Ἀγίου Πνεύματος θεολογίαν τοῦ Μ. Βασιλείου ἐστηρίχθη ἡ Σύνοδος, ὥς μὴ λησμονῶμεν ὅμως ὅτι φορεὺς ταύτης ἦτο ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης καὶ μάλιστα ἔχει ἀπλῶς φορεὺς ἀλλὰ καὶ συνεχιστής. Βεβαίως εἰς ἐν σημεῖον παραθέτει ὁ συγγραφεὺς παραλήλως τοὺς δύο Γρηγορίους καὶ ἐξαίρει τὰ συγγράμματά των⁶. Ἐνῶ ὅμως διὰ τὸν Ναζιανζηνὸν ὁμιλεῖ ἀναλυτικώτερον, διὰ τὸν Νύσσης περιορίζεται εἰς τὴν ὡς ἄνω διαπίστωσιν.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Adolf Martin Ritter εἰς τὸ ἀξιολογώτατον ἔργον του *Das Konzil von Konstantinopel und sein Symbol*⁷ μὲ τὸν ὑπότιτλον *Studien zur Geschichte und Theologie des II Ökumenischen Konzils* ἐκτενέστερον μὲν τῶν προηγουμένων ἀλλὰ σχετικῶς ὀλίγον ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ τῆς συμβολῆς αὐτοῦ εἰς τὴν διατύπωσιν τοῦ δόγματος.

Ἐκτενέστερον περὶ τῆς συμβολῆς τοῦ Νύσσης εἰς τὸ ἔργον τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ὁμιλεῖ ὁ μέγας φιλόλογος τοῦ αἰῶνος μας Werner Jaeger εἰς τὸ κύκνειον ἄσμα του ἢ ἀκριβέστερον εἰς τὸ ἐκ τῶν καταλοίπων αὐτοῦ ἐκδοθὲν τὸ ἔτος 1966 ἔργον του «Gregor von Nyssa's Lehre von Heiligen Geist»⁸.

Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν οἱ ὁποῖοι ὀρθῶς ἐπισημαίνουν τὸν σημαντικὸν ρόλον, τὸν ὁποῖον διεδραμάτισεν εἰς τὴν Σύνοδον ὁ Γρηγόριος, ἀναφέρομεν τὸν ἐκδημήσαντα καρδινάλιον Jean Daniélou καὶ τὸν γερμανὸν καθηγητὴν Gerhard May. Ὁ τελευταῖος εἰς μελέτην του ὑπὸ τὸν τίτλον «Die Datierung der Rede «In suam Ordinationem» des Gregor von Nyssa und die Verhandlungen mit den Pneumatomachen auf dem Konzil von Konstantinopel 381»⁹ μολονότι θεωρεῖ ἀναπόδεικτον τὴν ὑπόθεσιν τῆς ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου συντάξεως τοῦ τρίτου ἄρθρου τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως ἐξαίρει τὴν συμβολὴν τοῦ Γρηγορίου εἰς τὴν διατύπωσιν αὐτοῦ ὡς καὶ τὴν καθόλου συμβολὴν αὐτοῦ εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου καταβληθεῖσαν προσπάθειαν ἐνώσεως μὲ τοὺς Πνευματομάχους, ὡς ἀποδεικνύεται καὶ ἐξ ὧων ἀναγράφει εἰς τὸ «εἰς τὴν ἑαυτοῦ χειροτονίαν» ἔργον του.

Ἐκ τῶν ἱστορικῶν τοῦ Βυζαντίου ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἰδιαίτερος ὑπεγράμμισε τὸν ἡγετικὸν ρόλον τοῦ Νύσσης εἰς τὴν Σύνοδον τοῦ 381 εἶναι ὁ Νικη-

6. Ἐνθ' ἄν., σ. 91.

7. *Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte* 15, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1965.

8. *Aus dem Nachlass herausgegeben von H. Dörries*, E. J. Brill, Leiden, Netherlands 1966.

9. *Vigiliae Christianae* 23, 1969 σ. 38-57. North-Holland Publishing Co., Amsterdam.

φόρος Κάλλιστος¹⁰. Οὗτος παρατηρεῖ ὅτι ὁ Γρηγόριος ἀνεπλήρωσε τὸ λεῖπον τῷ συμβόλῳ διὰ τῆς ἐξάρσεως τῆς ἀληθείας ὅτι τὸ "Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι ἰσότιμον καὶ ὁμόδοξον τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ.

Ὁ Γάλλος ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Tillemont ἀναφέρει τὴν μαρτυρίαν ταύτην, μὴ ἔχων ὅμως τὴν συμμαρτυρίαν τῶν ἱστορικῶν τοῦ Ε' αἰῶνος ἀμφιβάλλει διὰ τὴν γνησιότητα αὐτῆς. Ὁ Werner Jaeger παρατηρεῖ ὅτι ἡ μελέτη τῶν συγγραμμάτων τοῦ Νύσσης καὶ ἡ καθόλου δραστηριότης αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ 379 ἐπιβεβαιώνει τὴν γνώμην τοῦ Νικηφόρου¹¹. Ἄς μὴ λησμονώμεν ἐξ ἄλλου ὅτι καὶ ὁ Μ. Θεοδοσίος ἀναφέρει εἰς τὸν νόμον τοῦ τῆς 30 Ἰουλίου τοῦ 381 τὸν Γρηγόριον Νύσσης μεταξὺ τῶν ἐπισκόπων ποὺ ἐξέφραζον τὴν ὀρθὴν πίστιν τῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Jaeger τὸ ὅτι ὁ Νύσσης ἀναφέρεται μεταξὺ τόσων ἄλλων ἐπισκόπων (Νεκτάριος Κωνσταντινουπόλεως, Τιμόθεος Ἀλεξανδρείας) οὐδόλως σημαίνει ἄρνησιν τοῦ ἡγετικοῦ ρόλου τοῦ Νύσσης κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Συνόδου¹².

Τὴν τελευταίαν ταύτην ἐποψὴν καὶ μάλιστα τὸ γεγονός ὅτι ὁ Νύσσης ἦλθε πάνοπλος εἰς τὴν Σύνοδον ἐνισχύει καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Ἱερωνύμου. Εἰς τὸ ἔργον τοῦ *De viris illustribus* (128) ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἀνέγνωσεν εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Ναξιανζηνὸν βιβλία (προφανῶς τὰ δύο πρῶτα) ἐκ τοῦ κατὰ τοῦ Εὐνομίου ἔργου του, τὰ ὁποῖα εἶχε πρὸ ὀλίγου χρόνου συντάξει. Ἀλλὰ περὶ τούτων θὰ ὁμιλήσωμεν ἀργότερον.

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τοὺς λόγους ποὺ ἐξεφώνησεν ὁ Γρηγόριος κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Συνόδου. Ὁ πρῶτος εἶναι γνωστὸς ὑπὸ τὸν τίτλον «εἰς τὴν ἑαυτοῦ χειροτονίαν»¹³ εἰς τὴν κριτικὴν δὲ ἔκδοσιν τοῦ W. Jaeger φέρει τὸν ὑπὸ τοῦ *Codex Taurinensis* διδόμενον πληρέστερον τίτλον «Εἰς τὴν ἑαυτοῦ χειροτονίαν πρὸς Εὐάγριον περὶ θεότητος»¹⁴. Ὁρισμένοι ἐρευνῶνται συνδέουν τὸ ἔργον πρὸς τὴν σύνοδον τοῦ 394 (*R. Staats*¹⁵ καὶ πρὸ αὐτοῦ οἱ L.S. le

10. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία XII 13. PG. 146, 784B.

11. W. Jaeger, Gregor von Nyssa's Lehre vom Heiligen Geist..., σ. 60-61.

12. Ἐνθ' ἄν., σ. 61.

13. PG 46, 544A-553B.

14. Gregorii Nysseni Opera, τόμ. IX Sermones μέρ. I, Leiden 1967, σσ. 331-341 (ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ ἔργου τούτου ἐγένετο ὑπὸ τοῦ E. Gebhardt).

15. Εἰς τὴν μελέτην τοῦ «Die Asketen aus Mesopotamien in der Rede des Gregor von Nyssa» *Vigiliae Christianae* 21, 1967, 165-179 λαμβάνων ἀφορμὴν ὁ R. Staats ἐξ ὧσων ἀναγράφονται περὶ τῶν ἐκ Μεσοποταμίας ἐλθόντων εἰς τὴν Σύνοδον ἰσχυρίζεται ὅτι οὗτοι δὲν ἦσαν ἐπίσκοποι ἀλλὰ μεσσοποταμιοὶ ἐκ ἐκκλησιαστικῆς — ἀσκητικῆς τάσεως, συνδέει δὲ τούτους πρὸς τὴν σύνοδον τοῦ 394. Σχετικῶς ἴδὲ καὶ τὸ σύντομον ἄρθρον τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως ἐν *Vigiliae Christianae* 23, 1969, σσ. 58-59. Καὶ μόνον τὰ ὅσα ἀναγράφονται περὶ τῶν Πνευματομάχων ἐν τῷ ἔργῳ καὶ εἰδικώτερον ἐν σσ. 333, 11-334, 4

Nain de Tillemont¹⁶ καὶ O. Bardenhewer¹⁷). Ἀντιθέτως ὑπὸ τῶν περισσοτέρων συνδέεται πρὸς τὴν Β' Οἰκουμένην Σύνοδον¹⁸. Ἐπίσης γενικῶς γίνεται ἀποδεκτὸν ὅτι ἐξεφωνήθη κατὰ μῆνα Μάιον, ὅτε ἀκόμη ἔζη ὁ Μελέτιος, ὅχι μόνον διότι δὲν γίνεται μνεία τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ διότι τὰ ἀναγραφόμενα περὶ τοῦ προκαθημένου τῆς Συνόδου προσαρμόζονται καλύτερον πρὸς τὴν σεβασμίαν μορφήν τοῦ γέροντος Μελετίου. Ἐξ ἄλλου φαίνεται ὅτι διὰ πρώτην φοράν ὁ Γρηγόριος λαμβάνει τὸν λόγον εἰς τὴν Σύνοδον, ἔστω καὶ ἂν προηγουμένως ὠμίλησαν ἄλλοι. Ὁ Γρηγόριος εἰς τὴν ὁμιλίαν του χρησιμοποιοεῖ πολλὰ σχήματα καὶ εἰκόνας. Μεταξὺ τῶν ἄλλων χαρακτηρίζει τοὺς λόγους του «μολυβδίνους» ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς «χρυσοὺς λόγους» τῶν πρὸ αὐτοῦ λαλησάντων. Ὡς δὲ παρατηρεῖ «συντελεῖ πολλάκις εἰς συνεργίαν κάλλους καὶ ἡ χείρων ὕλη καταμιχθεῖσα τῇ κρείττονι»¹⁹. Ὡς παράδειγμα φέρει τὴν ὁροφήν τοῦ οἰκοδομήματος ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἦσαν συνηγμένοι οἱ ἐπίσκοποι, πιθανῶς τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, δεδομένου ὅτι πιστεύεται ὅτι ἐκεῖ ἔλαβε χώραν τοῦλάχιστον μέρος τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου²⁰.

Ὁ σύντομος οὗτος λόγος τοῦ Γρηγορίου δὲν εἶναι πλούσιος εἰς ἰδέας, εἶναι ὅμως σημαντικὸς διότι διαφωτίζει τὰς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐγένετο ἡ Σύνοδος.

Ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον ἐλύπησε τοὺς Πατέρας τῆς Συνόδου ἦτο ἡ ὁμαδικὴ ἀποχώρησις τῶν τριάκοντα ἑξ μακεδονικῶν ἐπισκόπων προερχομένων κυρίως ἐκ τῆς γειτονικῆς Θράκης. Τὴν λύπην του ἐκφράζει τρις εἰς τὸν λόγον του καὶ μάλιστα κατὰ ἔντονον τρόπον²¹. Σημειωτέον ὅτι τοὺς Πνευματομάχους χαρακτηρίζει ὡς «ἀδελφούς»²², οἱ ὅποιοι ἀπαξιοῦν μὲν νὰ ὀνομάζωνται αἰρετικοί, δὲν ὁμολογοῦν ὅμως καὶ τὸν ὀρθὸν λόγον²³. Ὡς ἀντίβαρον εἰς τὴν ἀπουσίαν τῶν

εἶναι ἱκανὰ νὰ πείσουν ὅτι τὸ ἔργον δὲν ἐγράφη τὸ 394. Σχετικῶς ἰδὲ καὶ τὰ ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ G. May ἀναγραφόμενα (ἐνθ' ἄν., σ. 42).

16. Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles IX, Paris 1703, σ. 734.

17. Geschichte der altkirchlichen Literatur, τόμ. 3, Freiburg 1923, σ. 205.

18. Πρβλ. J. Daniélu, La chronologie des sermons de Grégoire de Nysse, Revue des sciences religieuses 29, 1955, σσ. 346-372 (ειδικώτερον ἰδὲ ἐν σ. 357 ἑξ.). E. Gebhardt, Titel und Zeit der Rede Gregors von Nyssa «In suam ordinationem», Hermes 1961, σ. 503-507 (ἰδὲ ἐν σ. 504). G. May, Die Datierung..., ἐνθ' ἄν., σ. 39. Ἡδὴ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς εἶχε συνδέσει τὸ ἔργον πρὸς τὴν σύνοδον τοῦ 381. Ἰδὲ J.-P. Migne, PG 96, 509B.

19. Ἐκδ. E. Gebhardt, ἐνθ' ἄν., σ. 332.

20. Σχετικῶς ἰδὲ ἐν J. Bernardi, La prédication des Pères Cappadociens. Presses Universitaires de France, Paris 1968, σ. 325.

21. Ἐκδ. E. Gebhardt..., ἐνθ' ἄν., σσ. 334, 336-337.

22. Ἐνθ' ἄν., σ. 335.

23. Ἐνθ' ἄν., σ. 336.

Πνευματομάχων ὁ Γρηγόριος ὑπογραμμίζει τὴν παρουσίαν ἐπισκόπων «ἐξ ὑπερορίας», ἐκ τῆς μακρυνῆς Μεσοποταμίας τῆς χώρας τοῦ Ἀβραάμ²⁴. Ἐπίσης ἀναφέρει τὴν παρουσίαν ἐπισκόπων ἐξ Ἀραβίας ὡς καὶ τὴν ἀναμονὴν ἐπισκόπων ἐξ Αἰγύπτου²⁵. Διὰ τοῦ λόγου τοῦ ἐπομένως ὁ Γρηγόριος θέλει νὰ ἐνθαρρύνῃ τοὺς Πατέρας τῆς Συνόδου. Σημειωτέον ὅτι παρεκλήθη νὰ ὁμιλήσῃ ὑπὸ τοῦ «καλοῦ καὶ πλουσίου ἐστιάτορος» δηλ. τοῦ προέδρου τῆς Συνόδου, ὁ ὁποῖος τὸν «προσέταξε διακονεῖν»²⁶. Εἰς τοῦτο στηριζόμενος ὁ Bernardi, εἰς τὸ ὅτι δηλ. ἐκλήθη νὰ ὁμιλήσῃ, λέγει, ὅτι ὁ Γρηγόριος δὲν ὠμίλησεν ἀπλῶς ὡς ἐν ἀπὸ τὰ πολλὰ μέλη τῆς Συνόδου²⁷.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ περὶ τῆς θεότητος τοῦ Ἀγ. Πνεύματος δόγμα ὁ Γρηγόριος ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρίαν τῆς Ἀγ. Γραφῆς. Εἰς τὴν Ἑξοδὸν ἀναγράφεται ὅτι ὁ Βεσελεὴλ ἔλαβε θεῖον πνεῦμα²⁸. Εἶναι προφανές, λέγει ὁ Γρηγόριος, ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦτο ὄχι μόνον λέγεται, ἀλλὰ καὶ εἶναι φύσει θεῖον. Ἐπομένως οὔτε κτιστὸν εἶναι οὔτε ἐπίκτητον ἔχει τὴν θεότητα²⁹. Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι ἀπλοῦν καὶ ἀσύνθετον³⁰. Ἡ ὡς ἄνω προσωυμία «θεῖον» ἀποδεικνύει τὴν θεότητα αὐτοῦ δεδομένου ὅτι ἡ θεία φύσις εἶναι μία καὶ ἀδι-αίρετος³¹.

Ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἰδιαίτερος ὁ Γρηγόριος τονίζει εἶναι αἱ ἐνέργειαι τοῦ Ἀγ. Πνεύματος, αἱ ὁποῖαι καὶ εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ ἐξηκολούθου νὰ εἶναι ἐμφανεῖς, ἔστω καὶ ἂν ἡ γενικὴ κατάστασις ἦτο ζοφερά. Οἱ ἐκ Μεσοποταμίας ἐλθόντες γηραιοὶ ἐπίσκοποι δὲν διεκρίνοντο διὰ τὴν εὐφράδειαν τῶν λόγων των (χαρακτηρίζονται ὡς σιωπῇ κατησφαλισμένοι, τὰ στόματα λογομαχεῖν οὐκ εἰδότες, συζητεῖν οὐ μαθόντες³²), προφανῶς διότι δὲν ὠμίλουν τὴν ἐλληνικὴν, ἦσαν ὅμως ἐμπλεοὶ θεοῦ πνεύματος ὥστε νὰ τελοῦν θαύματα³³.

Ἐν τέλει ὁ Γρηγόριος ὑπογραμμίζει τὰ ἀγαθὰ τὸ προερχόμενα ἐκ τῆς πηγῆς τοῦ Ἀγ. Πνεύματος. Ταῦτα εἶναι ἡ ἀφθαρσία ψυχῆς, αἰδιότης ζωῆς, οὐρανῶν βασιλεία, εὐφροσύνη ἁληκτος, χαρὰ τέλος οὐκ ἔχουσα³⁴.

Δὲν ἐπιθυμοῦμεν, οὔτε ἄλλως τε καὶ ὁ χρόνος ἐπιτρέπει, νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὰς λεπτομερείας τοῦ θέματος κατὰ πόσον ὁ λόγος ἐξεφωνήθη κατὰ τὴν

24. Ἐνθ' ἄν., σ. 337.

25. Ἐνθ' ἄν., σ. 341.

26. Ἐνθ' ἄν., σ. 331.

27. J. Bernardi, La prédication..., ἔνθ' ἄν., σ. 327.

28. Πρβλ. Ἐξ. 35, 30-33. Ἐκδ. E. Gebhard t..., ἔνθ' ἄν., σ. 333.

29. Ἐκδ. E. Gebhard t..., ἔνθ' ἄν.

30. Ἐνθ' ἄν.

31. Πρβλ. ἔνθ' ἄν., σ. 334.

32. Ἐνθ' ἄν., σσ. 337-338.

33. Ἐνθ' ἄν., σ. 338.

34. Ἐνθ' ἄν., σ. 341.

διάρκειαν τῆς Συνόδου τοῦ 381³⁵. Θεωροῦμεν τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Daniélou καὶ May πειστικά³⁶ καὶ ὑπογραμμίζομεν τὸν ὑπὸ τοῦ May ἐπαρκῶς ἐξαρθέντα ἡγετικὸν ρόλον τοῦ Γρηγορίου κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ τρίτου ἀρθροῦ τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως, ἔστω καὶ ἂν ἡ ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου σύνταξις τούτου δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἀποδειχθῇ³⁷. Ἐπιφυλάξεις ἔχομεν πρὸς ὅσα λέγει ὁ May περὶ ἀντιθέσεως τῶν δύο Γρηγορίων. Κατὰ τὸν γερμανὸν ἱστορικὸν ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς μετὰ τοῦ Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου ἀντετίθεντο εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου καταβαλλομένην προσπάθειαν ἐνώσεως μετὰ τοὺς Πνευματομάχους, ὁ δὲ Γρηγόριος Νύσσης ἦτο ὁ πρωταγωνιστὴς αὐτῆς³⁸. Ἀς ἀναφέρωμεν ἐπ' εὐκαιρίᾳ ὅτι εἰς τὸ προαναφερθὲν ἔργον τοῦ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν Πνευματομάχων ὁ Γρηγόριος τὴν παραλληλίζει πρὸς τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἀσώτου Υἱοῦ. Καλεῖ ὁ Γρηγόριος καὶ αὐτοὺς νὰ ἐνδυθοῦν τὴν «στολὴν» τῆς πίστεως, ἣν αἱ τριακόσκιαι οὐκὼ καὶ δέκα ψυχὰι καλῶς ἐριθεύουσαι τῇ ἐκκλησίᾳ ἐξέφηναν³⁹. Ἐξ αὐτοῦ συνάγεται ὅτι παρὰ τὴν διαλλακτικότητά του ὁ Γρηγόριος ἦτο ἀνυποχώρητος εἰς τὸ δόγμα. Ἡ γνώμη ἐπομένως περὶ διαφόρου στάσεως τῶν δύο Γρηγορίων ἐναντι τῶν Πνευματομάχων δὲν νομίζομεν ὅτι στηρίζεται ἐπαρκῶς. Σημειωτέον ὅτι καὶ ὑπὸ τῶν δύο Γρηγορίων ἀποδίδεται εἰς τοὺς Πνευματομάχους ὁ χαρακτηρισμὸς «ἀδελφοί». (Εἰς τὸν ὡς ἄνω λόγον τοῦ Γρηγορίου Νύσσης⁴⁰ καὶ εἰς τὸν ΜΑ' λόγον εἰς τὴν Πεντηκοστὴν τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ⁴¹). Καὶ ταῦτα μὲν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν πρῶτον λόγον τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησεν ὁ Γρηγόριος εἰς τὴν Σύνοδον.

Ὁ ἐπιτάφιός εἰς τὸν ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας Μελέτιον λόγος⁴² εἶναι ὁ δεῦτερος λόγος τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησεν ὁ Γρηγόριος Νύσσης κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Συνόδου καὶ μάλιστα εἰς τὸν ἴδιον τόπον, δηλ. τὸν ναὸν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ὅπου ἔγινεν ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία πρὶν ἢ μεταφερθῇ τὸ λείψανον τοῦ Μελετίου εἰς Ἀντιόχειαν. Ὁ Γρηγόριος παραβάλλει τὰς παρούσας συνθήκας πρὸς ἐκεῖνας τοῦ πρώτου αὐτοῦ λόγου. «Τότε γαμικῶς ἐχορευόμεν» γράφει, «νῦν ἐλεεινῶς ἐν τῷ πένθει στενάζομεν. Τότε ἐπιθαλάμιον, νῦν ἐπιτάφιον ᾄδομεν»⁴³.

35. Ὁρθῶς νομίζομεν ὅτι ὁ May προσδιορίζει ὡς χρόνον ἐκφωνήσεως τοῦ λόγου τὸν ἀπὸ τῆς ἀποχωρήσεως τῶν Πνευματομάχων μέχρι τῆς ἀφίξεως τῶν Αἰγυπτίων ἐπισκόπων (ἐνθ' ἂν., σ. 45).

36. Πρβλ. ὑποσμ. 18.

37. Πρβλ. G. May..., ἐνθ' ἂν., σσ. 54-57.

38. Πρβλ. ἐνθ' ἂν., σ. 49 καὶ ὑποσμ. 50.

39. Ἐκδ. E. Gebhardt..., ἐνθ' ἂν., σ. 336.

40. Ἐνθ' ἂν., σ. 335.

41. § 8 BEΠ 60, 115. PG 36, 440.

42. Gregorii Nysseni Opera, τόμ. IX, ἐνθ' ἂν., σσ. 441-457 (κριτικὴ ἐκδοσις ὑπὸ A. Spira), PG 46, 852A-864B.

43. Ἐνθ' ἂν., σσ. 442-443.

Τὸ ὕφος τοῦ λόγου εἶναι ρητορικὸν καὶ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Γρηγόριος ἦτο ὄντως ἐκ τῶν μεγαλυτέρων ρητόρων τῆς ἐποχῆς του. Ἄς μὴ λησμονῶμεν δὲ ὅτι οὗτος ὑπῆρξεν ὁ κύριος ὁμιλητὴς ἐκ μέρους τῆς Συνόδου, παρ' ὅτι ὁ λόγος του περιορίζεται εἰς γενικοὺς χαρακτηρισμοὺς καὶ δὲν ἀναφέρεται εἰς λεπτομερείας περὶ τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τοῦ Μελετίου. Περὶ αὐτῶν ἐξ ἄλλου συμφώνως πρὸς τὴν μαρτυρίαν καὶ αὐτοῦ τοῦ Γρηγορίου ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ εἶχον ὁμιλήσει. Πρόκειται περὶ τῶν συνοδευσάντων τὸν Μελέτιον δύο πρεσβυτέρων Διοδώρου καὶ Φλαβιανοῦ (ὁ δεύτερος ἐξελέγη ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας ὡς διάδοχος τοῦ Μελετίου), τοὺς ὁποίους ὁ Γρηγόριος εἰς τὸν λόγον του ὀνομάζει Ἐφραίμ καὶ Μανασσῆν⁴⁴.

Ὁ Γρηγόριος ὁμιλεῖ διὰ τὴν γλυκύτητα, τὴν ὑπομονὴν καὶ τὰς λοιπὰς ἀρετὰς τοῦ Μελετίου, ὡς καὶ διὰ τοὺς διωγμοὺς τοὺς ὁποίους ὑπέστη⁴⁵. Ἀναφέρει τὰς τρεῖς ἐξορίας ποὺ ὑπέστη ἐξ αἰτίας τῶν Ἀρειανῶν⁴⁶, ἀποφεύγει ὅμως νὰ ἀναφερθῇ τοῦλάχιστον εὐθέως εἰς τὴν πρὸς τὸν Παυλῖνον διαμάχην. Τὸ κατὰ πόσον ἤθελε νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν θέσιν τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναξιανζηνοῦ, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ Παυλῖνος ἔπρεπε νὰ διαδεχθῇ τὸν Μελέτιον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὑποστηρίζει ὁ Bernardi⁴⁷, εἶναι συζητήσιμον.

Θὰ ἀναφέρωμεν δύο μικρὰ ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ λόγου του διὰ νὰ ἀπολαύσωμεν τὴν ὠραιότητα τοῦ ὕφους, ἡ ὁποία ὅμως δὲν νομίζομεν ὅτι ὁδηγεῖ εἰς ἐπιτήδευσιν, ὅπως ὠρισμένοι ἐκ τῶν ἱστορικῶν ἰσχυρίσθησαν.

«Ἡὔξησεν ἡμῖν τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀποστόλων ὁ νέος ἀπὸστολος, ὁ συγκαταψηφισθεὶς μετὰ τῶν ἀποστόλων· εἴλκυσαν γὰρ οἱ ἄγιοι πρὸς ἑαυτοὺς τὸν ὁμότροπον, τὸν ἀθλητὴν οἱ ἀθληταί, τὸν στεφανίτην οἱ στεφανῖται, τὸν ἄγνόν τῇ ψυχῇ οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, τὸν κήρυκα τοῦ λόγου οἱ ὑπηρέται τοῦ λόγου. Ἀλλὰ μακαριστὸς μὲν ὁ πατὴρ ἡμῶν τῆς τε ἀποστολικῆς συσκησίας καὶ τῆς πρὸς τὸν Χριστὸν ἀναλύσεως, ἐλεεινοὶ δὲ ἡμεῖς· οὐ γὰρ ἐξ μακαρίζειν ἡμᾶς τοῦ πατρὸς τὴν εὐκληρίαν ἢ ἀωρία τῆς ὀρφανίας. Ἐκεῖνῳ κρεῖττον ἦν τὸ σὺν Χριστῷ εἶναι διὰ τῆς ἀναλύσεως, ἀλλ' ἡμῖν χαλεπὸν τὸ διαζευχθῆναι τῆς πατρικῆς προστασίας. Ἰδοὺ γὰρ βουλῆς καιρός, καὶ ὁ συμβουλευὼν σιγᾷ· πόλεμος ἡμᾶς περιεστοίχισται, πόλεμος αἵρετικὸς καὶ ὁ στρατηγὸς οὐκ ἔστιν· κάμνει ταῖς ἀρρωστίαις τὸ κοινὸν σῶμα τῆς ἐκκλησίας, καὶ τὸν ἱατρὸν οὐχ εὐρίσκομεν»⁴⁸.

Καὶ κατωτέρω ἀναφερόμενος εἰς τὴν μορφήν τοῦ Μελετίου λέγει: «Ποῦ ἡ γλυκεῖα τῶν ὀμμάτων γαλήνη; ποῦ τὸ φαιδρὸν ἐπὶ τοῦ χείλους μειδία-

44. Ἐνθ' ἀν., σ. 445.

45. Ἐνθ' ἀν., σ. 445 ἐξ.

46. Ἐνθ' ἀν., σ. 449.

47. Μν. ἐργ., ἐνθ' ἀν., σ. 317.

48. Ἐκδ. Α. Spira..., ἐνθ' ἀν., σσ. 441-442,

μα; ποῦ ἡ εὐπροσήγορος δεξιὰ τῇ τοῦ στόματος εὐλογία τοὺς δακτύλους συνεπισειούσα; προάγομαι δὲ ὡς ἐπὶ σκηνῆς ἀναβοῆσαι τὴν συμφορὰν»⁴⁹. Καὶ συνεχίζει: «Ἐλεῶ σε, ὦ ἐκκλησία· πρὸς σὲ λέγω τὴν Ἀντιόχου πόλιν· ἐλεῶ σε τῆς ἀθρόας ταύτης μεταβολῆς. Πῶς ἀπεκοσμήθη τὸ κάλλος; πῶς ἀπεσυλήθη ὁ κόσμος; πῶς ἐξαίφνης ἀπερρύη τὸ ἄνθος; ὄντως ἐξηράνθη ὁ χόρτος καὶ τὸ ἄνθος ἐξέπεσεν»⁵⁰.

Καὶ τώρα ὡς ἴδωμεν ἐπιγραμματικῶς ὠρισμένα ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Γρηγορίου τὰ ὁποῖα συνδέονται ἀμέσως πρὸς τὴν Σύνοδον.

Ὡς πρῶτον ἀναφέρομεν τὸν Α' πρὸς Εὐνόμιον λόγον⁵¹, τὸν ὁποῖον, ὡς εἶδομεν, μαζὶ μὲ τὸν δεύτερον εἶχεν ἀναγνώσει εἰς τὸν Γρηγόριον Ναζιανζηνὸν καὶ τὸν Ἱερώνυμον. Οἱ περισσότεροι ἐρευνῶνται συμφωνοῦν ὅτι ὁ λόγος ἐγράφη τὸ 380 μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἐξ Ἀρμενίας, εὐθὺς δὲ ἀμέσως καὶ μέχρι τοῦ χρόνου τῆς συγκλήσεως τῆς Συνόδου εἶχε γραφῇ καὶ ὁ δεύτερος⁵².

Ὁ Εὐνόμιος ὡς γνωστὸν ἦτο ἀρειανός. Περὶ τὸ 362 εἶχε συγγράψει τὸν «Ἀπολογητικὸν» του⁵³, εἰς τὸν ὁποῖον δὲν ἠρνεῖτο μόνον τὴν θεότητα τοῦ Υἱοῦ ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἀγ. Πνεύματος. Τὴν διδασκαλίαν τοῦ αὐτῆν πρέπει νὰ ἐκήρυσσε καὶ προηγουμένως δεδομένου ὅτι οἱ τροπικοὶ τῆς Αἰγύπτου, οἱ ἀρνούμενοι τὴν θεότητα τοῦ Ἀγ. Πνεύματος καὶ τοὺς ὁποίους καταπολεμεῖ ὁ Μ. Ἀθανάσιος εἰς τὰς πρὸς Σεραπίωνα ἐπιστολάς του⁵⁴ ἤδη πρὸ τοῦ 360, λίαν πιθανῶς ἔχουν τίς ρίζας τῶν εἰς τὸν Ἀρειανισμόν καὶ δὴ εἰς τὸν Ἀέτιον καὶ τὸν Εὐνόμιον.

Ὁ Εὐνόμιος θεωρεῖ τὸ Ἀγ. Πνεῦμα, τὸ ὁποῖον προτιμᾷ νὰ ὀνομάζη Παράκλητον, τρίτον ὄχι μόνον τῷ ἀξιώματι καὶ τῇ τάξει ἀλλὰ καὶ τῇ φύσει⁵⁵. Εἶναι δὲ τοῦτο κατ' αὐτὸν «ποίημα τοῦ ποιήματος» δηλ. τοῦ Υἱοῦ. Εἶναι «μεῖζον πάντων» τῶν ἔργων τοῦ Μονογενοῦς «προστάγματος» μὲν τοῦ Πατρὸς «ἐνεργεία δὲ καὶ δυνάμει τοῦ Υἱοῦ» γενόμενον⁵⁶.

Εἰς τὸν Ἀπολογητικὸν τοῦ Εὐνομίου εἶχε γράψει «Ἀνατρεπτικὸν» ὁ Μ. Βασίλειος εἰς τρία βιβλία⁵⁷. Εἰς αὐτὸν ἀπῆντησε μὲ πολλὴν καθυστέρησιν ὁ Εὐνόμιος διὰ τοῦ ἔργου τοῦ «Ὑπὲρ τῆς Ἀπολογίας Ἀπολογία» εἰς δύο

49. Ἐνθ' ἄν., σ. 446.

50. Ἐνθ' ἄν., σ. 446-447.

51. Gregorii Nysseni Opera, τόμ. I. Contra Eunomium Libri, μέρος Α', Ἐκδ. W. Jaeger, Leiden 1960, σσ. 22-225. PG 45, 248A-464C. Β' ἔκδ., Utrecht-Annpwep 1963, σ. 257.

52. Πρβλ. J. Quasten, Patrology, τόμ. III,

53. BEΠ 52, 143-156. PG 30, 836-868.

54. BEΠ 33, 90-149. PG 26, 530-676.

55. BEΠ 52, 153, 154.

56. Ἐνθ' ἄν., σ. 156.

57. BEΠ 52, 157-227. PG 29, 497-669.

βιβλία⁵⁸. Σημειωτέον ὅτι ὁ Εὐνόμιος ἀπαντᾷ εἰς τὸ πρῶτον ἐκ τῶν τριῶν βιβλίων τοῦ Μ. Βασιλείου. Ἐπειδὴ ὁ Μ. Βασίλειος δὲν ἐπρόλαβε νὰ ἀπαντήσῃ λόγῳ τοῦ ἐπελθόντος θανάτου του, ἀνέλαβε τὴν ἀπάντησιν τῇ παρακινήσει καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Πέτρου⁵⁹ ὁ Γρηγόριος. Διὰ τοῦ πρώτου λόγου του, τὸν ὁποῖον ἠναγκάσθη νὰ γράψῃ εἰς δέκα ἐπτὰ ἡμέρας διότι ἔπρεπε νὰ ἐπιστρέψῃ τὸ χειρόγραφον, ἀπαντᾷ εἰς τὸ πρῶτον ἐκ τῶν δύο βιβλίων τοῦ Εὐνομίου⁶⁰.

Ἐπειδὴ ὁ δεύτερος λόγος (12β ἢ 13 κατὰ τὸν J-P. Migne) θίγει τὸ θέμα τῆς «ἀγεννησίας» καὶ γενικώτερον ἀναφέρεται εἰς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν περιοριζόμεθα εἰς τὸν πρῶτον. Βεβαίως ἐκτενῶς περὶ τοῦ Ἀγ. Πνεύματος ὁμιλεῖ ὁ Γρηγόριος καὶ εἰς τὸν Ἀντιρρητικόν του εἰς τὴν ἐκθεσιν πίστεως τοῦ Εὐνομίου⁶¹, τὸν ὁποῖον ἔγραψε τὸ 383, τὸ ἔτος δηλ. κατὰ τὸ ὁποῖον ἐκυκλοφόρησεν ἡ ἐκθεσις τοῦ Εὐνομίου⁶². Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἔργον εἶναι μεταγενέστερον τῆς Συνόδου δὲν ἀναφερόμεθα εἰς αὐτό.

Ἐν πρώτοις ὁ Γρηγόριος κατηγορεῖ τὸν Εὐνόμιον ὅτι ἀλλοιώνει τὴν ἀλήθειαν τῶν λόγων τῆς Ἀγ. Γραφῆς καὶ δὲν χρησιμοποιοῖ τοὺς λόγους διὰ τῶν ὁποίων ὁ Κύριος παρέδωκε τὸ μυστήριον τῆς πίστεως, ἀλλ' ἀντὶ νὰ ὁμιλῇ περὶ Πατρός, Υἱοῦ καὶ Ἀγίου Πνεύματος ὁμιλεῖ περὶ ἀνωτάτης καὶ κυριωτάτης οὐσίας καὶ ἀκολουθῶς περὶ τῆς ὑποτεταγμένης εἰς αὐτὴν οὐσίας τοῦ Υἱοῦ καὶ τῆς εἰς ἀμφοτέρας ὑποτεταγμένης οὐσίας τοῦ Ἀγίου Πνεύματος⁶³. Τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον τοῦ Εὐνομίου ὅτι δηλαδὴ «τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι ἀσύντακτον τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ, ἀμφοτέροις δὲ ὑποτεταγμένον» τὸν χαρακτηρίζει ὡς βλασφημίαν.⁶⁴ Τὸ λάθος τοῦ Εὐνομίου εἶναι ὅτι θεωρεῖ «τὴν τῆς τάξεως ἀκολουθίαν» ὡς ἐνδεικτικὴν «τῆς τῶν φύσεων ἐτερότητος»⁶⁵. Ἐὰν ἀντὶ νὰ ὁμιλῇ ὁ Εὐνόμιος περὶ τριῶν οὐσιῶν ὠμίλει περὶ τριῶν ὑποστάσεων οὐδεὶς θὰ εἶχεν ἀντίρρησην διότι οὕτω θὰ ἀπετρίετο ἡ ἀσέβεια τοῦ Σαβελλίου⁶⁶.

58. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀπωλέσθη, τὸ περιεχόμενόν του δὲ εἶναι γνωστὸν ἐκ τῆς ἀναίρεσεως τὴν ὁποίαν, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἔκαμεν ὁ Γρηγόριος Νύσσης.

59. Ἰδὲ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Πέτρου πρὸς τὸν Γρηγόριον, ἡ ὁποία ἔχει δημοσιευθῇ ὡς 30ῃ μετὰ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης (Idē Gregorii Nysseni Opera, τόμ. VIII, μέρος II, Epistulae, Ed. G. P a s q u a l i, Leiden 1959, σσ. 89-91) καὶ εἰς τὴν ὁποίαν οὗτος παρακαλεῖ τὸν Γρηγόριον νὰ ἀπαντήσῃ καὶ εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον τοῦ Εὐνομίου. Προηγούμενως δημοσιεύεται ἡ ἀπάντησις εἰς τὸν Πέτρον ὡς ἐπιστολὴ 29ῃ (ἐνθ' ἀν., σσ. 87-88).

60. Ἐπιστ. 29. Ἐνθ' ἀν., σ. 87.

61. Gregorii Nysseni Opera. Contra Eunomium, τόμ. II, Leiden 1960, σσ. 296-389.

62. J. D a n i é l o u, La chronologie des oeuvres de Grégoire de Nysse. *Studia Patristica*, τόμ. VII. Akademie Verlag, Berlin 1966, σ. 163.

63. Contra Eunomium, τόμ. I, ἐνθ. ἀν., σσ. 72, 73.

64. Ἐνθ' ἀν., σ. 82.

65. Ἐνθ' ἀν., σ. 85.

66. Ἐνθ' ἀν., σσ. 92-93.

Καὶ συνεχίζει «Ἐπεὶ δὲ οὐ πρὸς τοῦτο βλέπει οὐδὲ τὰς ὑποστάσεις ἀπ' ἀλλήλων τοῖς ἐπιθεωρουμένοις δόγμασι διακρίνων ταῦτα φησίν, ἀλλ' αὐτὴν τὴν ὑποκειμένην οὐσίαν ἀλλοτριῶς πρὸς τὴν ἑτέραν, μᾶλλον δὲ πρὸς ἑαυτὴν ἔχειν κατασκευάζει καὶ διὰ τοῦτο πολλὰς οὐσίας ὀνομάζει, ὥς ἐκάστης ἰδιάζουσαν ἔχουσας τινὰ τὴν πρὸς τὰς ἄλλας ἀλλοτριότητα, διὰ τοῦτό φημι ἀναρχον αὐτῷ καὶ ἀκέφαλον εἶναι τὸν λόγον ἀπὸ οὐδενὸς ὁμολογουμένου κατὰ τὸ ἀκόλουθον τὴν βλασφημίαν κατασκευάζοντα»⁶⁷.

Ὁ Εὐνόμιος «εἰς χαμαιζήλους τινὰς καὶ ταπεινὰς ὑπολήψεις κατάγει τὴν περὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος ἐννοιαν»⁶⁸ ὀνομάζων αὐτοὺς ἔργα⁶⁹ καὶ διακρίνων εἰς αὐτὰ πρεσβύτερον καὶ νεώτερον⁷⁰. Εἰς τὴν ἄκτιστον φύσιν, λέγει ὁ Γρηγόριος, δὲν ὑπάρχει διαφορὰ μείζονος καὶ ἐλάσσονος. Ἡ Ἁγία Τριάς «ἐν ἅκρῃ τῆς τελειότητι καὶ ἐν ἀκαταλήπτῳ τῇ ὑπεροχῇ θεωρουμένη, τοῖς ἐνυπάρχουσιν ἐκάστη τῶν ὑποστάσεων ἰδιώμασιν ἀσύγχυτον καὶ διακεκριμένην τὴν διαφορὰν ἔχει, ἐν μὲν τῇ κατὰ τὸ ἄκτιστον κοινωνίᾳ τὸ ἀπαράλλακτον ἔχουσα, ἐν δὲ τοῖς ἐξαιρέτοις τῶν ἰδιωμάτων ἐκάστου τὸ ἀκοινωνήτον»⁷¹. Καὶ συνεχίζει: «Τὸ ἄκτιστον κοινὸν αὐτῷ πρὸς τὸν Υἱὸν ἐστὶ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἁγιον. Ἀλλὰ καὶ ἀγέννητος καὶ Πατήρ· τοῦτο ἴδιόν τε καὶ ἀκοινωνήτον, ὅπερ ἐν οὐδενὶ τῶν ὑπολοίπων καταλαμβάνεται»⁷². Καὶ τὰ τρία ἐπομένως πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος μετέχουν τοῦ ἀκτίστου, ἐνῶ παραλλήλως ἔχουν τὰ ἴδια αὐτῶν ἰδιώματα. Εἰδικώτερον τὸ Ἁγιον Πνεῦμα διακρίνεται τῶν δύο ἄλλων προσώπων, «ἐν τῷ μήτε μονογενῶς ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑποστῆναι καὶ ἐν τῷ δι' αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ πεφνηέναι»⁷³.

67. Ἐνθ' ἀν., σ. 93.

68. Ἐνθ' ἀν., σ. 97.

69. Ἐνθ' ἀν., σ. 98.

70. Ἐνθ' ἀν., σ. 130 κ. ἀ.

71. Ἐνθ' ἀν., σ. 107.

72. Ἐνθ' ἀν., σσ. 107-108.

73. Ἐνθ' ἀν., σσ. 108-109. Ὡς παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Ἰ. Καλογήρου «ὅτι διὰ τοῦ τελευταίου τούτου τοῦ «ἐν τῷ δι' αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ πεφνηέναι» δευτέρου ἰδιάζοντος γνωρίσματος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (πρώτου ὄντος τοῦ «μήτε μονογενῶς ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑποστῆναι» ὅπερ «μονογενῶς ὑφίστασθαι» εἶναι τὸ ἰδιάζον γνωρίσμα τοῦ Υἱοῦ), νοεῖται ἀσφαλῶς ἡ πρὸς τὸν κόσμον ἐκφανσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἢ ἄλλως ἢ εἰς τὸν κόσμον διὰ σωτηριολογικοῦς ἐν Χριστῷ σκοποὺς χορήγησις αὐτοῦ, καθίσταται φανερόν ἐκ τοῦ προμνημονευμένου εἰς τὸ ἀνωτέρω χωρίον τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, κοινοῦ μετὰ τοῦ Υἱοῦ γνωρίσματος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἥτοι ἐκ τοῦ ὅτι οἱ δύο οὗτοι καὶ τὸ Ἁγιον Πνεῦμα «ἐνοῦνται» ἀκριβῶς «ἐν τῷ τὴν αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως ἐκ τοῦ Θεοῦ τῶν ὅλων ἔχειν». (Τὸ τριαδικὸν δόγμα κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα, Ἀνάπτυον ἐκ τοῦ ΙΓ' τόμου τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 363). Ἀντιθέτως ὁ K. Holl ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ «καὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ πεφνηέναι» δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν πρὸς τὸν κόσμον χορήγησιν τοῦ Ἁγ. Πνεύματος ἀλλ' εἰς αὐτὴν τὴν ἐντὸς τῆς Τριάδος σχέσιν (Amphilochius von Ikonium in seinem Verhältnis zu den grossen Kappa-

Τὸ "Αγ. Πνεῦμα ὅπως βεβαίως ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς διακρίνεται τῆς κτίσεως «ἐν τῷ ἀτρέπτῳ καὶ ἀναλλοιώτῳ καὶ ἀπροσδεῖ τῆς ἐτέρωθεν ἀγαθότητος»⁷⁴. Τοῦτο δὲν εἶναι ὑποδεέστερον τοῦ Υἱοῦ, ὥστε νὰ ἡμπορῇ ποτε νὰ νοηθῇ ὁ Υἱὸς χωρὶς τὸ Πνεῦμα. Τὸ Πνεῦμα «οὔτε διαστήματι, οὔτε φύσεως ἐτερότητι ἀποτεμένεται τοῦ Πατρὸς ἢ τοῦ μονογενοῦς, ἡ δὲ κατὰ τὴν οὐσίαν διαφορὰ οὐδεμία»⁷⁵. Διότι δὲν ὑπάρχει διαφορὰ τοῦ ἀκτίστου πρὸς τὸ ἄκτιστον, τὸ δὲ "Αγιον Πνεῦμα εἶναι ἄκτιστον. Καὶ καταλήγει λέγων ὅτι ἡ διαφορὰ τοῦ "Αγίου Πνεύματος πρὸς τὰ ἄλλα πρόσωπα ὑπάρχει μόνον ὡς πρὸς τὴν τάξιν, δεδομένου ὅτι αἱ χρονικαὶ παράστασεις δὲν ἔχουν χώραν ἐπὶ τῆς προαιωνίου ζωῆς⁷⁶.

Ὡς δεύτερον σχετιζόμενον πρὸς τὴν Σύνοδον σύγγραμμα ἀναφέρομεν τὸ «Πρὸς Εὐστάθιον περὶ τῆς Ἀγίας Τριάδος»⁷⁷, τὸ ὅποιον τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Mercati ἀπεδόθη εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης⁷⁸ ἐνῶ μέχρι τότε συγκατελέγετο μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μ. Βασιλείου⁷⁹. Ὡς παρατηρεῖ ὁ W. Jae-

doziern, Tübingen 1904, καὶ ἐπανεκδόσις ἐν Darmstadt 1969, σσ. 213-214). Ὁ Κ. Holl παρατηρεῖ ὅτι νὰ μὲν αἴτιον τόσον τοῦ Υἱοῦ ὅσον καὶ τοῦ Πνεύματος εἶναι ὁ Πατὴρ, ἀλλ' ἔχομεν διὰ μὲν τὸν Υἱὸν τὸ «προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου» διὰ δὲ τὸ Πνεῦμα «διὰ τοῦ προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου» συμφώνως πρὸς ὅσα ἀναγράφει ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης εἰς τὸ «Περὶ τοῦ μὴ οἰεσθαι λέγειν τρεῖς θεοὺς πρὸς Ἀβλάβιον» ἔργον του. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Γρηγόριος, οὕτω διατηρεῖται καὶ τὸ μονογενὲς τοῦ Υἱοῦ καὶ τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς τοῦ "Αγ. Πνεύματος ("Εκδ. F. Mueller... ἐνθ' ἀν. σ. 56). Ἀνάλογος εἶναι ἡ εἰκὼν τῶν τριῶν λαμπάδων, ἡ ὁποία χρησιμοποιοῦται εἰς τὸ «Περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος κατὰ Μακεδονιανῶν τῶν Πνευματομάχων» ἔργον (ἐνθ' ἀν. σ. 93). Σχετικῶς γίνεται λόγος καὶ κατωτέρω. Πάντως τὸ γεγονός ὅτι ὁ Γρηγόριος ἐξαίρει τὴν ἀλήθειαν ὅτι αἴτιον τόσον τοῦ Υἱοῦ ὅσον καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος εἶναι ὁ Πατὴρ, αἶρει πᾶσαν ὑποψίαν περὶ ἀποδοχῆς ἐκ μέρους τοῦ τοῦ filioque.

74. "Ενθ' ἀν., σ. 109.

75. "Ενθ' ἀν., σ. 138.

76. Πρβλ. ἐνθ' ἀν., σσ. 224-225. Σημειωτέον δι καὶ εἰς τὸ ἔργον τοῦ αὐτοῦ, ὅπως καὶ εἰς ἄλλα περὶ τῶν ὁποίων γίνεται κατωτέρω λόγος καὶ τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου χρονικὴν περίοδον, ὁ Γρηγόριος συνάγει τὴν ἐνότητα τῆς φύσεως ἐκ τῆς ἐνότητος τῶν ἐνεργειῶν τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος. Εἰς ἄλλο σημεῖον τοῦ Κατὰ Εὐνομίου Α' λόγου τοῦ παρατηρεῖ: «ἐπειδὴ οὐδεὶς τρόπος τῆς τῶν ἐνεργειῶν παραλλαγῆς ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ θεωρεῖται καὶ τὸ μηδεμίαν ἐν ταῖς οὐσίαις τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος εἶναι διάστασιν ἐν τῇ ταυτότητι τῆς ὑποσημομένης δυνάμεως ἐπιδείκνυται...» ἐνθ' ἀν., σ. 142.

77. Gregorii Nysseni Opera, τόμ. III. Opera Dogmatica Minora, μέρ. I, "Εκδ. F. Mueller, Leiden 1958, σσ. 3-16.

78. G. Mercati, La lettera ad Eustazio de sancta Trinitate. Varia Sacra, τεῦχος I. Studi e Testi II, Rome 1903, σσ. 57 ἔξ.

79. Ἐπιστ. 189 «Εὐσταθίῳ ἀρχιάτρῳ» BEΠ 55, 209-214. Περὶ τῆς διαφορᾶς τῶν δύο κειμένων ἰδὲ τὰς παρατηρήσεις ἡμῶν ἐν BEΠ 55, σ. 209 ἐν τῇ ὑποσημείωσει.

ger, παρ' ὅτι ὁ τίτλος εἶναι «Περὶ Τριάδος» τὸ βάρος πίπτει εἰς τὴν θεότητα τοῦ Ἀγ. Πνεύματος⁸⁰.

Ὁ J. Daniélou τοποθετεῖ τὸ ἔργον εἰς τὴν πρὸ τοῦ 379 περίοδον⁸¹. Ὁ τοιοῦτος χρονολογικὸς προσδιορισμὸς δὲν δικαιολογεῖται ἐπαρκῶς. Ὁ W. Jaeger ἰσχυρίζεται ὅτι ἐγράφη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μ. Βασιλείου, δεδομένου ὅτι ὁ Γρηγόριος ἀφ' ἑνὸς μὲν δικαιολογεῖται διὰ τὴν μακρὰν σιωπὴν του καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁμιλεῖ μὲ ἡῦρος⁸², εἰδικώτερον δὲ συνδέει ἀμέσως τὸ ἔργον πρὸς τὴν Β' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον καὶ λέγει ὅτι ἐγράφη πρὸ τῆς συγκλήσεώς της χωρὶς νὰ προσδιορίσῃ τὸν χρόνον⁸³. Ὁ G. May ἐκφράζει τὴν ἀποψιν ὅτι ἐγράφη κατὰ τὸν χρόνον τῆς παραμονῆς τοῦ Γρηγορίου εἰς τὴν Σεβαστείαν δηλ. τὸ 380⁸⁴. Πάντως εἶναι σαφές ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τῆς συντάξεως τοῦ ἔργου ὁ Γρηγόριος εὗρίσκετο εἰς περίοδον ἀγῶνος πρὸς τοὺς Πνευματομάχους. Ὁ μέγας Πατὴρ παρακινηθεὶς ἀπὸ τὸν ἀρχίατρον Εὐστάθιον ὑπεραμύνεται τῶν κατ' αὐτοῦ κατηγοριῶν τῶν Πνευματομάχων.

Οἱ Πνευματομάχοι κατηγοροῦν τὸν Γρηγόριον ἐπὶ «τριθεΐᾳ». Οὗτος ὑπεραμύνεται τῆς κατηγορίας καὶ ἐξαίρει τὰς τρεῖς ὑποστάσεις καὶ συγχρόνως τὴν μίαν ἀγαθότητα, δύναμιν καὶ θεότητα⁸⁵. Ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἔκτασις τῆς μιᾶς θεότητος ὁδηγεῖ τοὺς ἔχθρους του εἰς τὴν ἀντίθετον κατηγορίαν. Τὸν κατηγοροῦν ἐπὶ Σαβελλιανισμῷ. Ὁ Γρηγόριος ὑπεραμύνεται καὶ τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἐξαίρων τὰ τρία πρόσωπα. Ἀντεπιτιθέμενος λέγει ὅτι ἀρνούμενοι τὴν μίαν θεότητα θὰ περιπέσωμεν ἢ εἰς τὴν πολυθεϊαν ἢ εἰς τὴν διθεϊαν⁸⁶.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἰδιαιτέρως υπογραμμίζει ὁ Γρηγόριος εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κύριος ἐπισυνάπτει τὸ Πνεῦμα τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ δεδομένου ὅτι ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς θείας φύσεως εἶναι ζωοποιόν, ἅγιον, αἰδίων, σοφόν, εὐθές, ἡγεμονικόν⁸⁷. Αὐτὴ ἡ κοινότης τῶν ὀνομάτων ἀποδεικνύει ὅτι οὐδεμία διαφορὰ ὑπάρχει εἰς τὴν ἐνέργειαν μεταξὺ Πατρὸς, Υἱοῦ καὶ Ἀγίου Πνεύματος⁸⁸. Ἡ ταυτότης δὲ τῆς ἐνεργείας ἀποδεικνύει τὸ ἡνωμένον τῆς φύσεως⁸⁹.

80. W. Jaeger, Gregor von Nyssa's Lehre vom Heiligen Geist..., σ. 5.

81. J. Daniélou, La chronologie des oeuvres..., ἐνθ' ἄν., σ. 162.

82. W. Jaeger, Gregor von Nyssa's Lehre vom Heiligen Geist..., σ. 7.

83. Ἐνθ' ἄν., σ. 9.

84. G. May, Die Chronologie des Lebens und der Werke des Gregor von Nyssa. Ἐν Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse, Leiden 1971, σσ. 57-58.

85. Gregorii Nysseni Opera, τόμ. III Opera Dogmatica Minora..., ἐνθ' ἄν., σ. 5.

86. Πρβλ. ἐνθ' ἄν., σ. 6.

87. Ἐνθ' ἄν., σ. 7.

88. Ἐνθ' ἄν., σ. 13 «οὐδὲ μιᾶς ἐνεργείας τῆς παρὰ Πατρὸς ἐνεργουμένης τὸ Ἅγιον Πνεῦμα διακχεύεται».

89. Ἐνθ' ἄν., σ. 11. Πρβλ. ἐνθ' ἄν., σ. 13 «ἡ τῆς ἐνεργείας ταυτότης ἐπὶ Πατρὸς τε καὶ Υἱοῦ καὶ Ἀγίου Πνεύματος δεικνύσι σαφῶς τὸ τῆς φύσεως ἀπαράλλακτον».

Οὐδείς ἐπομένως πρέπει νὰ ἀρνηθῇ τὴν μίαν θεότητα τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἀγ. Τριάδος. Ἐκεῖνο πάντως τὸ ὁποῖον ἐπισημαίνει ὁ Γρηγόριος εἶναι ὅτι ὁ ὅρος «Θεός» εἶναι ἐν ἐκ τῶν κατηγορημάτων ποῦ ἀποδίδονται εἰς τὴν θείαν φύσιν, τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖται παραλλήλως πρὸς τὰ λοιπὰ (ἅγιος κλπ.)⁹⁰. Πάντα ταῦτα «τὰ θεοπρεπῆ ὀνόματά τε καὶ νοήματα ὁμοτίμως ἔχει πρὸς ἄλληλα»⁹¹ ἢ κατ' ἄλλην ἑκφρασιν «τὰ ὀνόματα τὰ τῇ θείᾳ φύσει ἐπιλεγόμενα ἰσοδυναμεῖ ἄλλήλοις» καὶ «ὅσα περ ἂν εἴπης ὀνόματα ἐν διὰ πάντων ἐστὶ τὸ σημαίνον, καὶ Θεὸν εἴπης τὸν αὐτὸν ἐνεδείξω, ὃν διὰ τῶν λοιπῶν ὀνομάτων ἐνόησας»⁹². Δὲν θεωρεῖ ἐπομένως ἀπαραίτητον ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης νὰ χρησιμοποιῇ τὸν ὅρον «θεός» διὰ τὸ «Ἅγιον Πνεῦμα, παρ' ὅτι πιστεύει εἰς τὴν θεότητα αὐτοῦ, καὶ τοῦτο διὰ νὰ μὴ δώσῃ ἀφορμὴν εἰς τοὺς κατηγοροῦντας αὐτὸν ἐπὶ τριθεΐᾳ. Τοῦτο ὅμως οὐδόλως ὑποδηλοῖ πολιτικὸν ἐλιγμὸν ἢ δισταγμὸν.

Δὲν πρέπει νὰ δίδεται ἰδιαίτερα σημασία εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν χρῆσιν τοῦ ὅρου, δεδομένου ὅτι διὰ τοῦ αὐτοῦ ὅρου ὀνομάζονται ὑπὸ τῆς Ἀγ. Γραφῆς πολλὰ καὶ τῶν καταδεστέρων «μᾶλλον δὲ οὐ φεῖδεται ἡ θεία γραφὴ τῆς ὁμωνυμίας ταύτης οὐδὲ ἐπὶ τῶν ἀπεμφαινόντων πραγμάτων, ὅταν τὰ εἰδῶλα τῇ τοῦ θεοῦ προσηγορίᾳ κλητονομάζῃ»⁹³. Ἐπομένως «τὸ ὄνομα τοῦτο οὐδὲν παρὰ τὰς λοιπὰς θεοπρεπεῖς προσηγορίας πρωτεύει»⁹⁴. Ἡ μὴ χρῆσις ἐπομένως τοῦ ὅρου «θεός» διὰ τὸ «Ἅγιον Πνεῦμα — καὶ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀκολουθεῖ ὁ Γρηγόριος τὸν Μ. Βασίλειον — δὲν σημαίνει ἀρνησιν τῆς θεότητός του.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἰδιαίτερος ὑπογραμμίζει ὁ μέγας πατὴρ εἶναι ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ ὅρος, ὅπως καὶ πάντες ὅσοι χρησιμοποιοῦνται διὰ τὸν Θεόν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορίσουν τὴν φύσιν αὐτοῦ. Αὕτη εἶναι «ὑψηλοτέρα τῆς τῶν ζητούντων κατανόησεως»⁹⁵. Μόνον διὰ τῶν «ἐνεργειῶν αὐτῆς» χειραγωγούμεθα εἰς τὴν ἔρευναν αὐτῆς⁹⁶. Καὶ καταλήγει τὸ ἔργον του ὁ Γρηγόριος δεχόμενος ἔστω καὶ ἐμμέσως τὸν ὅρον «θεός» διὰ τὸ «Ἅγιον Πνεῦμα διὰ τῶν ἐξῆς: «Εἰ οὖν φασὶ τινες τὸ τῆς θεότητος ὄνομα τοῦ ἀξιώματος εἶναι δηλωτικόν,

90. Ἐνθ' ἀν., σσ. 8-10. Πρὸς Ἀβλάβιον..., ἐνθ' ἀν., σ. 53 «ἡ δὲ θεότης ἐν τῶν ὀνομάτων ἐστίν».

91. Ἐνθ' ἀν., σ. 8.

92. Ἐνθ' ἀν. Εὐθύς ἐν συνεχείᾳ ὁ Γρηγόριος παρατηρεῖ: «τὰ ὀνόματα <τὰ> τῇ θείᾳ φύσει ἐπιλεγόμενα ἰσοδυναμεῖ ἄλλήλοις».

93. Ἐνθ' ἀν., σ. 9.

94. Ἐνθ' ἀν., σ. 10.

95. Ἐνθ' ἀν., Πρὸς. «Περὶ τοῦ μὴ οἶσθαι λέγειν τρεῖς θεοὺς πρὸς Ἀβλάβιον», ἐνθ' ἀν., σσ. 42-43 «καὶ πᾶν ὄνομα, εἴτε παρὰ τῆς ἀνθρωπίνης συνηθείας ἐξηγῆται εἴτε παρὰ τῶν Γραφῶν παραδέδοται, τῶν περὶ τὴν θείαν φύσιν νοουμένων ἐρμηνευτικὸν εἶναι λέγομεν, οὐκ αὐτῆς τῆς φύσεως περιέχειν τὴν σημασίαν».

96. Ἐνθ' ἀν., σ. 11.

ἀπεφάνθη δὲ κοινωνεῖν ἐν τούτῳ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἄρα τὸ κοινωνοῦν τῆς ἀξίας κοινωνήσκει πάντως καὶ τοῦ παραστατικοῦ ταύτης ὀνόματος»⁹⁷.

Ὁ J. Daniélou ὀρθῶς συνδέει τὸ πρὸς Εὐστάθιον Περὶ Τριάδος ἔργον πρὸς τὴν 5ην ἐπιστολὴν, τὴν ἀπευθυνομένην πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Σεβαστείας, τοὺς «ἀπιστοῦντας τῇ ὀρθοδόξῳ αὐτοῦ πίστει»⁹⁸. Καὶ ἐδῶ ἐξαίρεται ἡ κοινότης τῶν ὀνομάτων καὶ ἐνεργειῶν τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἀγ. Τριάδος. Ἰδιαιτέρως ὑπογραμμίζονται οἱ λόγοι τοῦ Κυρίου «Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος»⁹⁹.

Σημειωτέον ὅτι τὴν θεότητα τοῦ Ἀγ. Πνεύματος εἶχε συνδέσει πρὸς τὴν ὁμολογίαν τοῦ Βαπτίσματος ἤδη ὁ Μ. Βασίλειος¹⁰⁰, ὁ ὁποῖος ἐπίσης εἶχεν ἀναφερθῆ εἰς τὰς ὑπὸ τῆς Ἀγ. Γραφῆς διδομένας προσωνυμίας εἰς τὸ Πνεῦμα¹⁰¹. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ σαφῶς ὁ Γρηγόριος ἀκολουθεῖ τὸν Βασίλειον¹⁰².

Ὁ Γρηγόριος ἀναγράφει ὅτι «μία ἐστὶν ἡ ζωὴ ἡμῶν ἡ διὰ τῆς εἰς τὴν

97. Ἐνθ' ἀν., σ. 16. Ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἀντικρούων τὴν ἐπὶ τριθεῖα κατηγορίαν ἀποφεύγει νὰ χρησιμοποιῇ ὡς ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός (ἰδιαιτέρως ἰδὲ τὰ ὅσα ἐν τῷ Ε' Θεολογικῷ λόγῳ ἀναγράφονται, BEΠ 59, 267-282) διὰ τὰ τρία πρόσωπα τὸ ὄνομα «Θεός» («οὐδὲ γὰρ Θεὸν καὶ Θεὸν καὶ Θεὸν φαμέν, ὥσπερ λέγομεν Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα»). Πῶς τρία πρόσωπα λέγοντες ἐν τῇ θεότητι οὐ φαμεν τρεῖς θεοὺς πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν. Ἐκδ. F. Mueller., Ἐνθ' ἀν. σ. 19. Πρβλ. Ἐνθ' ἀν. σ. 32 «μηδὲ Θεὸν καὶ Θεὸν καὶ Θεὸν ἐκφωνεῖσθαι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα»), καίτοι δὲν ἀρνεῖται τὴν ὑπὸ τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ εἰς τὰ τρία πρόσωπα ἀπόδοσιν τοῦ ὄρου τούτου («Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα διδοῦσα ἡ Γραφή καὶ Θεὸν Λόγον, Θεὸν μὴ Λόγον (τούτέστι Πατέρα), Θεὸν Ἅγιον Πνεῦμα [Θεὸν] παραδιδούσα καθόλου παραιτεῖται τρεῖς θεοὺς εἰπεῖν...») Ἐνθ' ἀν. σ. 26). Εἰς τὸ «Περὶ τοῦ μὴ ὀλεσθαι λέγειν τρεῖς θεοὺς πρὸς Ἀβλάβιον» ἔργον τοῦ χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρον «Θεός» παραλλήλως πρὸς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν («Θεὸς μὲν ὁ Πατήρ, Θεὸς δὲ ὁ Υἱός, εἰς δὲ ἐν τῷ αὐτῷ κηρύγματι ὁ Θεός», Ἐνθ' ἀν. σ. 55). Τὸ αὐτὸ γίνεται καὶ μὲ τὸν ὄρον «βασιλεὺς». Ὁ Γρηγόριος χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρον διὰ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, ἐνῶ προκειμένου περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ὁμιλεῖ περὶ «βασιλείας». Τὸ ὅτι ὁμοῦς ἡ διάφορος διάτύπωσις δὲν ὑποδηλοῖ διαφορὰν εἰς τὴν οὐσίαν συναγεται ἐκ τῶν συμφραζομένων («εἰ οὖν βασιλεὺς ὁ Πατήρ, βασιλεὺς δὲ ὁ μονογενής, βασιλεῖα δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, εἰς πάντως τῆς βασιλείας ἐπὶ τῆς Τριάδος ὁ λόγος». Περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος κατὰ Μακεδονιανῶν..., Ἐνθ' ἀν. σ. 102).

98. Ἐκδ. G. P a s q u a l i, Gregorii Nysseni Opera, τόμ. VIII μέρ. II, Leiden 1959, σσ. 31-34.

99. Ἐνθ' ἀν., σ. 32.

100. Περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος κεφ. ιε'. BEΠ 52, 260.

101. Ἰδὲ εἰδικώτερον τὸ Θ' κεφ. τοῦ «Περὶ ἁγίου Πνεύματος» ἔργου τοῦ. BEΠ 52, 248-250.

102. Ἐνδεικτικῶς παραπέμπομεν εἰς τὴν 24ην ἐπιστολὴν τοῦ Γρηγορίου. Ἐκδ. G P a s q u a l i..., Ἐνθ' ἀν., σ. 77.

Ἀγ. Τριάδα πίστεως παραγινόμενη, ἐκ μὲν τοῦ Θεοῦ τῶν ὅλων πηγάζουσα, διὰ δὲ τοῦ Υἱοῦ προῖοῦσα, ἐν δὲ τῷ Ἀγίῳ Πνεύματι τελειουμένη¹⁰³. Σημειώ-
τέον ὅτι ἀναίρεσιν τῆς ἐπὶ τριθεῖα κατηγορίας ἐπιχειρεῖ ὁ Γρηγόριος καὶ εἰς
τὸ εἰδικῶς πρὸς τοῦτο συνταχθὲν ἔργον τοῦ «Πρὸς Ἀβλάβιον περὶ τοῦ μὴ
οἶσθαι λέγειν τρεῖς θεούς¹⁰⁴.

Ἄς ὁμιλήσωμεν τώρα διὰ τὸ «Περὶ Ἀγίου Πνεύματος κατὰ Μακεδο-
νιανῶν καὶ Πνευματομάχων» ἔργον τοῦ Γρηγορίου.

Κατὰ τὸν J. Daniélou τὸ ἔργον ἐγράφη τὴν ἀνοιξιν τοῦ 380 κατὰ τὸν
χρόνον τῆς ἐν Σεβαστείᾳ παραμονῆς του¹⁰⁵, κατὰ τὸν W. Jaeger ὀλίγον πρὸ
τῆς συγκλήσεως τῆς Συνόδου τοῦ 381 καὶ εὐθὺς μετὰ τὴν ἐπιστολὴν πρὸς Εὐ-
στάθιον συμπληροῦν καὶ περαιτέρω ἀναπτύσσειν τὰ ἐν αὐτῇ ἀναγραφόμενα¹⁰⁶,
κατὰ δὲ τὸν G. May τοῦτο ἐγράφη εὐθὺς μετὰ τὴν Σύνοδον¹⁰⁷. Πάντως ὅλοι
οἱ ἐρευνῆται συνδέουν τὸ ἔργον πρὸς τὴν Σύνοδον ὁ δὲ G. May παρατηρεῖ
ὅτι αὐτὴ ἡ θεολογικὴ ὁρολογία τῆς Συνόδου ἀντηχεῖ εἰς αὐτό¹⁰⁸.

Προσωπικῶς πιστεύομεν ὅτι τὸ ἔργον ἐγράφη πρὸ τῆς συγκλήσεως
τῆς Συνόδου ὅχι μόνον διότι δὲν γίνεται μνεῖα αὐτῆς ἀλλὰ καὶ διότι ἐμφανίζε-
ται μέγας ὁ κίνδυνος ἐκ τῶν Πνευματομάχων. Ὅσα ὁ Γρηγόριος λέγει περὶ
τοῦ Ἀγ. Πνεύματος τὰ θεωρεῖ ὡς συνέχειαν τῶν ὄσων πρὸ αὐτοῦ οἱ Πατέρες
ἐδογματίσαν¹⁰⁹.

Ἀναφερόμενος εἰς τὴν σχέσιν τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἀγ. Τριάδος
λέγει ὅτι μηδεμία παραλλαγὴ ὑπάρχει μεταξύ των πλέον τοῦ «καθ' ὑπόστασιν¹¹⁰.
Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα «ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐστὶ καὶ τοῦ Χριστοῦ ἐστὶν¹¹¹. Τοῦτο «οὔτε
κατὰ τὸ ἀγέννητον τῷ Πατρὶ οὔτε κατὰ τὸ μονογενὲς τῷ Υἱῷ συγγέεται,
ἀλλὰ τισιν ἐξαιρέτοις ἰδιώμασιν ἀφ' ἑαυτοῦ θεωρούμενον ἐν τοῖς ἄλλοις πᾶσι
τὸ συνημμένον καὶ ἀπαράλλακτον ἔχει¹¹².

Τὴν ὅλην περὶ τῆς θεότητος τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἐπιχειρηματολο-

103. Ἐπιστ. Ε', ἐνθ' ἀν., σ. 33.

104. Ἐκδ. F r. M u e l l e r, Gregorii Nysseni Opera, τόμ. III, I..., ἐνθ' ἀν., σ. 37-57.

105. La chronologie des oeuvres... ἐνθ' ἀν., σ. 163.

106. Gregor von Nyssa's Lehre... ἐνθ' ἀν., σ. 9. Πρὸς τὴν ἔποψιν ταύτην συμφώνη-
σε καὶ ὁ J. D a n i é l o u μεταθέσας ὀλίγον ἀργότερον τὸν χρόνον συντάξεως τοῦ ἔργου.
Ἰδὲ Orientations actuelles de la recherche sur Grégoire de Nysse ἐν τῷ τόμῳ Ecri-
ture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse, Ἐκδ. M. H a r l,
Leiden, E. J. Brill 1971, σ. 14.

107. Die Chronologie..., ἐνθ' ἀν., σ. 59.

108. Ἐνθ' ἀν.

109. Ἐκδ. F. M u e l l e r..., ἐνθ' ἀν., σ. 89.

110. Ἐνθ' ἀν.

111. Ἐνθ' ἀν., σσ. 89-90.

112. Ἐνθ' ἀν., σ. 90.

γίαν του στηρίζει ὁ μέγας Πατὴρ εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν καὶ εἰς τὰς «κοινωνὰς ἐννοίας»¹¹³, εἰς τὴν λογικὴν δηλαδή.

Καὶ ἐνταῦθα ὁ Γρηγόριος χαρακτηρίζει τὸ Πνεῦμα «θεῖον», ὅπως ἐπίσης καὶ ἅγιον, δίκαιον, σοφόν, ἐνδοξον, αἰδίδιον καὶ ὑπογραμμίζει ὅτι πάντα ταῦτα δὲν ἔχει ἐκ μετανόιας οὔτε ἐπὶ κτήτα δεδομένου ὅτι εἶναι «ἀπλοῦν»¹¹⁴.

Ἀκολουθῶς ὁ Γρηγόριος χρησιμοποιῶν τὴν εἰκόνα τῶν τριῶν λαμπάδων λέγει ὅτι τὸ γεγονός ὅτι τὸ Πνεῦμα εἶναι τρίτον τῇ τάξει δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι ὑποδεέστερον καὶ μάλιστα διαφόρου οὐσίας τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ. Κατέχει τοῦτο ὅλας τὰς θείας ιδιότητας, τὸ τίμιον, τὸ δυνατόν, τὸ ἐνδοξον, τὸ ἀγαθὸν εἰς τὸν τέλειον βαθμὸν¹¹⁵.

Οἱ «κοινοὶ δογματισταί», ὅπως ἀναγράφει, ἀρνοῦνται τὸ ὁμότιμον τοῦ Ἀγίου Πνεύματος¹¹⁶. Τὸ Ἀγιον Πνεῦμα χαρακτηρίζεται ἀθάνατον, ἄτρωτον, ἀναλλοίωτον, αἰεὶ καλόν, ἀπροσδεὲς τῆς ἐτέρωθεν χάριτος, πάντα ἐν πᾶσιν ἐνεργεῖ καθὼς βούλεται, ἅγιον, ἡγεμονικόν, εὐθές, δίκαιον, ἀληθινόν, τὰ βάθη ἐρευνῶν τοῦ Θεοῦ, ἐκ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, ἐκ τοῦ Υἱοῦ λαμβανόμενον»¹¹⁷.

Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι οὐδόλως ὁ Γρηγόριος ἀποδέχεται τὸ filioque.

Εἰς τὴν ἐρώτησιν τῶν Πνευματομάχων πῶς εἶναι δυνατόν τὸ Πνεῦμα νὰ εἶναι ἰσότιμον πρὸς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἐφ' ὅσον ὁ Πατὴρ μὲν εἶναι δημιουργός, δι' Υἱοῦ δὲ τὰ πάντα ἐδημιουργήθησαν, ἀπαντᾷ ὅτι πάντα ἐκτίσθησαν ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι¹¹⁸. Ὁ Γρηγόριος λαμβάνει ἀφορμὴν διὰ νὰ ἐξάγῃ τὸ συναἰδίδιον καὶ ἀχώριστον τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἀγ. Τριάδος καὶ νὰ ὑπογραμμίσῃ ὅτι ἐκτὸς τῆς κατὰ τάξιν καὶ ὑπόστασιν διαφορᾶς ἐν οὐδενὶ τὸ παρηλλαγμένον καταλαμβάνομεν»¹¹⁹.

Εἰδικώτερον ἀναφερόμενος εἰς τὴν σχέσιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος λέγει ὅτι οὐδὲν ὑπάρχει μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὅτι «ἀδιάστατός ἐστι πρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἀγιον τῷ Υἱῷ ἢ συνάφεια»¹²⁰.

Ἀκολουθῶς ὑπογραμμίζει ὅτι τὸ Ἀγιον Πνεῦμα δὲν ἡμπορεῖ νὰ εἶναι κάτι τὸ ἐνδιάμεσον μεταξὺ κτιστῆς καὶ ἀκτίστου φύσεως¹²¹. Ἡ κτίσις «ἐκ μετουσίας» δέχεται «τὴν τῶν ἀγαθῶν κοινωνίαν». Ἀντιθέτως «τὸ παρεκτικὸν ἀγαθῶν» «μόνης τῆς θείας φύσεως ἰδίον ἐστι καὶ ἐξάίρετον»¹²².

113. "Ενθ' ἀν.

114. "Ενθ' ἀν., σ. 92.

115. "Ενθ' ἀν., σ. 93.

116. "Ενθ' ἀν., σ. 95.

117. "Ενθ' ἀν., σ. 97.

118. "Ενθ' ἀν., σ. 98.

119. "Ενθ' ἀν., σ. 100.

120. "Ενθ' ἀν., σ. 103.

121. "Ενθ' ἀν., σσ. 103-105.

122. "Ενθ' ἀν., σ. 105.

Ἀναφερόμενος εἰς τὸ Ἅγιον Βάπτισμα λέγει ὅτι «τὸ ζωοποιοῦν τοὺς βαπτιζομένους τὸ Πνεῦμά ἐστιν»¹²³. Πλὴν τοῦ «ζωοποιόν» ὁ Γρηγόριος χρησιμοποιεῖ ὡς εἶδομεν καὶ ἄλλα ὀνόματα ὡς τὰ «ἄγιον, ἄφθαρτον, ἀναλλοίωτον, ἀίδιον, σοφόν, εὐθέες, ἡγεμονικόν, ἀγαθόν, δυνατὸν» κλπ.¹²⁴.

Ὁ Γρηγόριος ψέγει τοὺς Πνευματομάχους διότι ἀρνοῦνται νὰ προσκυνήσουν τὸ Ἅγιον Πνεῦμα καὶ ἐξαίρει διὰ μίαν ἀκόμη φοράν τὰ χαρίσματα αὐτοῦ ὑπογραμμίζων τὴν θεότητά του, καὶ μάλιστα ὅτι μετὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ εἶναι «μία δύναμις, μία ἀγαθότης, μία ζωοποιὸς ἐξουσία, μία θεότης, μία ζωή»¹²⁵.

Συμπερασματικῶς παρατηροῦμεν ὅτι ἡ περὶ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου συμπίπτει πρὸς τὴν τῆς Συνόδου μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς ὁρολογίας, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ πρὸς τὴν θεολογίαν καὶ ὁρολογίαν τῶν δύο ἄλλων Καππαδοκῶν. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ὅρου «Θεός» διὰ τὸ Ἅγ. Πνεῦμα ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἀκολουθεῖ τὴν μέσσην ὁδὸν ἐναντι τῶν δύο ἄλλων Καππαδοκῶν. Προτιμᾷ ὅπως καὶ ἡ Σύνοδος τοῦ 381 νὰ χρησιμοποιοῖ ἄλλους ὅρους, οἱ ὅποιοι ἐξ ἴσου ὅμως ἐκφράζουν τὴν θεότητα αὐτοῦ.

Μετὰ τῶν δύο ἄλλων Καππαδοκῶν καί, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, εἰς μεγαλύτερον βαθμὸν λόγῳ τῶν περὶ τριθείας κατηγοριῶν, ἐξαίρει παραλλήλως πρὸς τὰς τρεῖς ὑποστάσεις τὴν ἐνότητα τῆς θείας οὐσίας¹²⁶.

Ἐπομένως ἔστω καὶ ἂν δὲν ἔχομεν τὰ πρακτικὰ τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι γνωρίζομεν ἀκριβῶς τὴν θεολογίαν αὐτῆς ὅχι μόνον ἐξ ὧσων ἀναγράφονται εἰς τὴν ἐπιστολὴν τῆς συνόδου τῆς Κων/λεως τοῦ 382 πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Δύσεως, ἀλλὰ καὶ δι' ὧσων ἐκθέτουν εἰς τὰ συγγράμματά των οἱ τρεῖς Καππαδόκαι καὶ μάλιστα ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ὁ ὅποιος ὑπῆρξεν ἡ ψυχὴ τῆς Συνόδου καὶ ὁ κατ' ἐξοχὴν εἰς αὐτὴν ὑπέρμαχος τοῦ δόγματος τῆς θεότητος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

123. Ἐνθ' ἄν.

124. Ἐνθ' ἄν., σ. 108.

125. Ἐνθ' ἄν., σ. 115.

126. Εἰδικώτερον ἰδὲ τὴν εἰς τὸν Μ. Βασίλειον ἀποδιδομένην ὑπ' ἀριθ. 38 ἐπιστολὴν (ΒΕΠ 55, 56-63), ἡ ὁποία ὅμως κατὰ τοὺς νεωτέρους ἐρευνητὰς ἀνήκει εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης. Σχετικῶς ἰδὲ ἐν R. H ü b n e r, Gregor von Nyssa als Verfasser der sog. Ep. 38 des Basiliius. Ἐν Επεκτασις. Mélanges patristiques offerts au cardinal Jean Daniélou. Paris Beauchesne 1972, σσ. 463-490.